

УДК 328.14:316.6

Пашков В. О.

к. політ. наук,

кафедра міжнародних відносин

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

e-mail: viktor.pashkov.polit@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4273-2181>

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-5206.2025.39.11>

КОНЦЕПЦІЯ ПАТРОН-КЛІЄНТЕЛІЗМУ ЯК АНАЛІТИЧНА РАМКА ДОСЛІДЖЕННЯ ДВОСТОРОННІХ АСИМЕТРИЧНИХ ВІДНОСИН МІЖ КРАЇНАМИ

Стаття присвячена аналізу становлення й теоретичних засад використання концепції патрон-клієнтелізму як нового аналітичного інструмента для вивчення співпраці держав у рамках асиметричних двосторонніх відносин. Висвітлено процес та умови швидкого трансферу моделі «патрон-клієнт» з антропологічних досліджень на широкий спектр соціальних наук, зокрема й адаптація до потреб західної політичної науки. У широкому значенні під відносинами патронату/клієнтели розуміється заступництво широкого спектру впливового актора в обмін на підтримку та послуги слабшого актора. Водночас підкреслюється, що варіативність цих асиметричних відносин корениться не стільки в самих зв'язках між учасниками, скільки в суспільно-політичному контексті.

Розглянуто ідеї й погляди американських політологів К. Карні, Дж. Спанье та К. Шумейкера, які заклали концептуальну основу застосування концепції патрон-клієнтелізму для вивчення міжнародних відносин і світової політики. Акцентовано, що рушійною силою формування між двома державами відносин «патрон-клієнт» є їх значна асиметрія у військових потенціалах, що спонукає другорядну державу розглядати потенційного патрона як провайдера безпеки. Чим більшою є ця асиметрія між країнами, тим стабільнішим є їх патрон-клієнтелістське партнерство. У статті конкретизуються чотири критерії для визначення відносин міждержавного патронажу, запропоновані К. Карні, – асиметрія, взаємність, прихильність, дотримання вимог, серед яких взаємність і прихильність є елементами, що роблять ці відносини схожими на дружні.

Автор статті окреслює три напрями міжнародно-політичних досліджень, де сьогодні застосовується концепція патрон-клієнтелізму: 1) патронаж великих держав щодо середніх і малих держав; 2) сепаратистські конфлікти; 3) патронаж держав повстанських і політичних груп. Крім того, визначаються перспективні аспекти теоретичних досліджень у цій галузі.

Ключові слова: патрон-клієнтелізм, міждержавний патронат, асиметричні відносини, прихильність, передача безпеки.

Постановка проблеми. Міжнародні відносини й світова політика демонструють величезну кількість і різноманіття практик міждержавної взаємодії. Суверенні держави, як малі й середні, так і великі, просуваючи національні інтереси, постійно вступають у різноманітні відносини одна з одною. Їхня природа і строкатість явно не вписуються в традиційні рамки підпорядкування, союзництва, конкуренції чи конфронтації.

Водночас дослідження у сфері міжнародних відносин і досі зосереджуються на визначальній ролі та зовнішній політиці великих держав. Натомість положення малих і середніх держав здебільшого описується з погляду вразливості й залежності від волі сильніших. Такий дослідницький фокус значною мірою є неповним і неточним, оскільки він ігнорує складність зв'язків між великими державами й численними менш потужними країнами, елементи обміну та взаємності в них.

Шукаючи більш плідну теоретичну модель для вивчення відносин між державами різних рівнів міжнародної ієрархії, низка західних дослідників наприкінці 1980-х рр. застосувала для аналізу відносин наддержав із країнами «Третього світу» в умовах «Холодної війни» концепцію патрон-клієнтелізму, запозичену в антропології та порівняльній політології. Вона розглядала менш розвинуті країни Африки, Азії та Латинської Америки як держави-клієнти й описувала специфіку патронажу США та СРСР щодо них. У підсумку ця концепція виявилася релевантною та гнучкою для вивчення асиметричної співпраці держав. Її можна застосувати до аналізу великої кількості двосторонніх або багатосторонніх міждержавних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність, характеристики й основні форми прояву патрон-клієнтелістських відносин у політичному житті й системах урядування різних країн широко розглядаються в роботах українських і західних дослідників. Серед публікацій вітчизняних учених варто відзначити роботи Л. Костецької, Е. Мамонтової, В. Пелішенко, О. Туренко, які на теоретичному рівні розкривають сутність патрон-клієнтарних відносин як неформальних соціальних практик. При цьому, слідуючи мейнстриму західних суспільних наук, вітчизняний політологічний дискурс зосереджується виключно на вивченні патрон-клієнтелістських відносин у рамках політичних систем країн як неформальних механізмів здійснення влади, складника політичної культури багатьох суспільств, принципу заповнення державних посад.

Водночас ще наприкінці 1980-х рр. концепція патрон-клієнтелізму почала використовуватися на Заході в дослідженнях міжнародних відносин для аналізу асиметричної взаємодії США та СРСР із союзниками й сателітами. Теоретичні засади застосування цієї концепції щодо міжнародної політики заклали роботи американських політологів К. Шумейкера та Дж. Спанье (1984), К. Карні (1989) і Дж. Берковича (1991). Серед сучасних західних дослідників у цьому напрямі можна виділити Дж. Чорчарі, Д. Сільван, С. Маджескі.

Останнім часом, окрім традиційної орієнтації вчених на вивчення патрон-клієнтелістських відносин США з різними країнами Азії, Африки й Латинської Америки, з'являється все більше праць, присвячених особливостям китайської моделі патронату щодо дружніх країн, зокрема Камбоджі та Сербії.

Виклад основного матеріалу. Клієнтелізм, патронаж – дуже широкі поняття, які знаходяться на перехресті суспільних відносин, економіки, політики й публічного управління. Як результат цієї багатогранності, патрон-клієнтелізм став спільним предметом дослідження істориків, антропологів, соціологів і політологів. У загальному значенні патронаж передбачає взаємовигідний обмін послугами між особами різного статусу та влади, у рамках якого патрон надає заступництво й ресурси в обмін на лояльність і підтримку клієнта.

Концепція «патрон-клієнт» походить від інституту клієнтели в Стародавньому Римі. Сам термін «клієнтела» (від лат. client – залежний, слухняний) у первин-

ному значенні означав форму соціальної залежності. Його виникнення припадає на період формування ранньокласового суспільства в Італії в латинів, етрусків і сабінів. У добу ранньої Римської республіки вільновідпущеники й бідні громадяни, потребує заступництва, почали входити в статусі особисто-залежних осіб («клієнтів») у родини впливових і багатих патриціїв. Це були ієрархічні, стійкі, переважно неформальні відносини, ґрунтовані на звичаях і принципі відданості (Vinogradova, 2023, р. 117). Клієнти були зобов'язані нести військову і трудову повинність на користь патрона, періодично надавати йому особисті послуги, сплачувати певну суму за заступництво, утримуватися від свідчень проти патрона в суді, виявляти йому знаки поваги та шанування.

Патрон мав захищати інтереси клієнта в суді, піклуватися про його майно, надати земельну ділянку для обробки, усіляко сприяти кар'єрному просуванню клієнта й за потреби надавати матеріальну допомогу, запрошувати на сімейні свята. Також клієнти отримували право носити родові ім'я патрона. З огляду на різницю в статусі й ресурсах між патроном і клієнтом, їхні відносини мали хоч і взаємний, але асиметричний характер. У регулюванні патрон-клієнтських відносин суспільні та релігійні норми важили більше, ніж правові. Рівень взаємності й балансу зобов'язань відрізнявся в різних патронів, що свідчило про договірні засади таких відносин.

У період пізньої республіки, у зв'язку з різким зростанням кількості рабів із завойованих країн, система патронату в Римі поступово втрачає суспільну значущість, але поняття «клієнт» зберігалося й застосовувалося щодо будь-якої людини, яка потребувала та шукала захисту. Натомість клієнтелізм як модель організації відносин був поширений на сферу зовнішньої політики.

У соціальних науках проблематика патрон-клієнтелізму з'явилася наприкінці 1950-х рр. Західні антропологи застосовували модель «патрон-клієнт» для вивчення міжособистісних відносин у невеликих сільських громадах в Азії. З 1960-х рр. численні соціологічні й антропологічні дослідження виявили, що патрон-клієнтські зв'язки є повсякденною практикою в багатьох країнах, що розвиваються, особливо в сільській місцевості, де вони формуються в трикутнику «землевласники – чиновники – селяни».

Відносини клієнтелізму в цей період розглядалися дослідниками як характерна риса виключно слаборозвинутих країн, що заважає їхній суспільній модернізації. Натомість клієнтські практики в розвинутих суспільствах Заходу (США, Італія, Франція) тлумачилися як феодальний рудимент, або анклавний сегмент, створений емігрантами (Kostetska, 2021, р. 10).

Протягом 1960–1970-х рр. концепція клієнтелізму поширилася на вивчення широкого спектру соціальних інститутів і спільнот (релігійні й етнічні групи, місцеві громади, профспілки, неформальна економіка). У цих умовах стало зрозумілим, що патрон-клієнтелізм, попри його негативні аспекти, є одним зі способів регулювання діяльності індивідів і їхньої інтеграції в суспільне життя в багатьох країнах світу.

Після виходу праці Ш. Ейзенштадта й Л. Ронігера «Патрони, клієнти та друзі. Міжособистісні відносини та структура довіри в суспільстві» (1984) увага соціологів змістилася на наслідки й ефекти для учасників обміну. На думку вчених, патрони й клієнти не лише отримують необхідні ресурси, а й можливість ідентифікувати себе з бажаними групами в багатоскладному суспільстві (Eisenstadt

& Roniger, 1980, p. 54). Виходячи із цього, вони запропонували розглядати відносини клієнтелізму як специфічний замітник (субститут) довіри, яка необхідна в процесі обміну послугами, але є дефіцитною в сучасному суспільстві.

У політичній науці концепція патрон-клієнтелізму почала використовуватися наприкінці 1960-х рр. для вивчення неформальних відносин у державному апараті й політичних партіях. У рамках порівняльної політології ствердився погляд на патрон-клієнтелістські відносини як широко розповсюджений у традиційних суспільствах з авторитарним правлінням тип відносин між владою та групами інтересів. Клієнтела розглядалася як неформальний інститут лобювання інтересів у політиці, оснований на традиціях і стійких соціальних мережах. Її проявами були кулуарні домовленості, корупція, панування олігархії та бюрократичний корпоративізм.

Разом із тим оцінки західних дослідників клієнтели й патронату як політичних явищ розійшлися. Для одних такі неформальні відносини були несумісними з демократичними принципами, джерелом корупції та підриву формальних інститутів або результатом відсутності в населення громадянської культури (Turenko, 2023, p. 8). Для інших учених – реальними механізмами взаємодії політиків, бюрократії та громадян у багатьох країнах світу, і не лише з авторитарними режимами.

Завдяки своїй корисності в аналізі політичних змін у країнах, що розвиваються, концепція патрон-клієнтелізму швидко отримала визнання. Так, у середині 1970-х рр. відбувся сплеск академічного інтересу до теми політичного патронажу, коли західні дослідники стали все більше помічати, що, незважаючи на проведення економічних реформ і модернізацію державних систем, значення неформальних клієнтелістських відносин у багатьох незахідних суспільствах не зменшилося. Виявилося, що ці відносини адаптувалися до нових умов, діючи за фасадом формальних інститутів.

Застосовуючи модель «патрон-клієнт», у 1970-х рр. політологи-компаративісти здійснили численні дослідження, які включили такі різні країни, як Китай, Філіппіни, Сенегал, Туніс, Мексика, Болівія, Італія (Mamontova & Kovaleva, 2020, p. 68). У 1980–1990-х рр. соціологи й політологи зосередилися на вивченні патронажних зв'язків у країнах Південно-Східної Азії, Латинської Америки та СРСР (пізніше пострадянських країнах). Концепція клієнтелізму дала змогу пояснити специфіку гібридних політичних режимів, які сформувалися в багатьох країнах цих регіонів.

Паралельно в середині 1970-х рр. виникло ще два напрями досліджень патрон-клієнтелізму в західній політичній науці – патронат у бюрократії та електоральний клієнтелізм.

У першому випадку мова йде про вивчення поширення клієнтелістських відносин у державних структурах. Дослідження виявили, що в багатьох країнах з авторитарним правлінням ці відносини пронизували не лише владну верхівку, а й державну службу. Міркуючи категоріями залежності й обміну, патрон (політик або урядовець вищого рангу) надавав клієнту державну посаду, а той у відповідь брав на себе певні неформальні зобов'язання. У такий спосіб відносини клієнтели вбудовувалися в механізми роботи державного апарату. Призначення на державні посади лояльних людей посилювало керованість державних органів з боку патрона. Разом із тим через перенасичення бюрократії патронатними зв'язками державне управління ставало все більш неефективним.

Сутність електорального клієнтелізму найбільш чітко представлена в концепції «політичних машин» Е. Банфілда та Дж. Скотта. Згідно з нею, «політична машина» – це специфічна організаційна структура, яка забезпечує мобілізацію виборців і перемогу на виборах потрібних кандидатів. Її працівники на регулярній основі опікуються населенням (соціальна підтримка, благоустрій території, допомога із працевлаштуванням, організація свят), в обмін отримуючи правильне голосування на виборах (Pelishenko, 2016, р. 101). Очолює «машину» впливовий місцевий діяч – бос із великими зв'язками та владою на певній території (місто, сільський район, виборчий округ). Це може бути мер міста, власник великого підприємства чи землевласник. У цій ситуації найбільші шанси перемогти мають кандидати, які домовилися про підтримку з босом. Останній може виступати як патроном щодо кандидатів на виборні посади, так і брокером, пропонуючи послуги партійним лідерам. Загалом у рамках цього напряму модель «патрон-клієнт» виявилася успішною в поясненні специфіки муніципальних виборів і вивченні локальних політичних режимів.

Таким чином, з'явившись наприкінці 1950-х рр. в антропології як інструмент аналізу діадичних міжособистісних відносин у сільських громадах, концепція патрон-клієнтелізму була швидко адаптована до потреб широкого спектру соціальних наук, зокрема й політичної науки.

Лише наприкінці 1980-х рр. концепцію патрон-клієнтелізму перенесли на міжнародну політику для аналізу відносин наддержав із країнами «Третього світу» в умовах Холодної війни. У цей період у США були опубліковані дві впливові наукові праці – книга К. Шумейкера та Дж. Спаньє «Патрон-клієнтські відносини держав: багатосторонні кризи в ядерну епоху» (1984) і стаття К. Карні «Міжнародний патрон-клієнтелізм: концептуальна основа» (1989), які сформували базові засади застосування цієї концепції у сфері міжнародних відносин.

К. Шумейкер і Дж. Спаньє використали модель «патрон-клієнт» для пояснення того, яким чином структурувалися й керувалися відносини США та СРСР із країнами «Третього світу». На думку американських дослідників, дві наддержави, борючись за структурну владу в міжнародній системі, пропонували більш слабким державам своє заступництво. У таких умовах асиметричні відносини США чи СРСР із країнами Азії, Африки й Латинської Америки об'єктивно вибудовувалися за схемою «патрон-клієнт», де сильний патрон забезпечує захист і політичну підтримку, а держава-клієнт в обмін на це відмовляється від певної частки своєї автономії на міжнародній арені. Рушійною силою таких двосторонніх союзів була суттєва різниця у військових потенціалах між державами. Співпраця у сфері безпеки підвищувала рівень безпеки для обох країн, а також зміцнювала взаємну солідарність.

Разом із тим у разі міжнародних конфліктів, у яких брали участь клієнти наддержав (Корейська, В'єтнамська війна, Кубинська криза, арабо-ізраїльські війни), відносини патронату лише ускладнювали їх перебіг, оскільки на суперечності воюючих сторін накладалося геополітичне суперництво наддержав (Shoemaker & Spanier, 1984).

Таким чином, модель міждержавних клієнтелістських відносин, запропонована К. Шумейкером і Дж. Спаньє, в антропологічному ключі визначила їх як переговорне рішення проблеми незахищеності з акцентом на військовій сфері. Серед недоліків роботи вчених можна відзначати надмірну зосередженість на передачі безпеки й обмеженість рамками «Холодної війни».

Американський політолог К. Карні суттєво розширив рамки концепції патрон-клієнтелізму, адаптувавши її до специфіки досліджень міжнародних відносин. По-перше, він використав модель «патрон-клієнт» як альтернативу теорії залежності для пояснення міждержавних відносин часів «Холодної війни». На його думку, взаємодія сильних і слабких держав не є одностороннім нав'язуванням волі сильнішого. Більш того, у процесі обміну виникає певна взаємозалежність. Держави-клієнти за рахунок «переговорної сили» зберігають можливість проводити активну зовнішню політику, навіть у супереч інтересам патрона. По-друге, на відміну від міждержавних відносин, оснований на чистій залежності, концепція патрон-клієнтелізму охоплює численні елементи поза економічними чинниками у двосторонньому обміні послугами, зокрема військові, геостратегічні, дипломатичні, ідеологічні, культурні чинники формують характер відносин між патроном і клієнтом, допомагають сформувати унікальну взаємну прихильність між державами, якої немає в суто залежних відносинах.

По-третє, одним із головних теоретичних доробків К. Карні стало виділення змістових маркерів патрон-клієнтських відносин між державами. Спираючись на дослідження з антропології та порівняльної політології, він запропонував чотири синтезовані критерії для визначення таких відносин.

Асиметрія

Першим із них стала асиметрія між партнерами в рамках двосторонніх відносин. Вона передбачає значні відмінності в можливостях двох держав, коли патрон володіє більшою військовою силою, економічними ресурсами, статусом, які сприяють його міжнародному домінуванню, порівняно зі слабшою державою-клієнтом.

Асиметрія в можливостях і ресурсах між партнерами створює асиметрію влади в рамках діади. Держави-патрони використовують свою перевагу для управління двосторонньою взаємодією, просування своїх інтересів, щоб домінувати в обміні з державами-клієнтами. Разом із тим не існує прямої кореляції між рівнем залежності від сильного патрона й зовнішньополітичними рішеннями держави-клієнта. Остання самостійно узгоджує свою міжнародну політику з інтересами патрона, може займати відмінну від нього позицію, маневрувати або імітувати підтримку.

Нерівність влади у відносинах патрон-клієнтелізму підтримує стабільність цих відносин, даючи патрону змогу контролювати ресурси, які можна обміняти з клієнтом на політичну лояльність. При цьому в держави-клієнта не виникає стимулів розірвати ці відносини, оскільки вона також отримує необхідні ресурси. Акцент у моделі «патрон-клієнт» робиться не на обміні від клієнта до патрона, а на двосторонньому обміні між ними. Це робить партнерство цінним для обох сторін. Наприклад, в асиметричному обміні безпекою держава-патрон може гарантувати безпеку або зміцнити обороноздатність держави-клієнта, надавши військову допомогу. Натомість клієнт надає те, що може – узгодження політики з безпековими інтересами патрона, участь у спільних проектах у сфері ВПК, доступ на свою територію. Згідно з К. Карні, держава-клієнт може оперувати під час обміну послугами різних видів, однак передача безпеки залишатиметься односпрямованим потоком від сильної до слабкої держави (Carney, 1989).

Взаємність

Другим критерієм патрон-клієнтських відносин між державами є взаємність. Хоча ці відносини за своєю природою є асиметричними, вони зосереджені

на обміні між більшим сильним патроном і слабшою державою-клієнтом. В основі їх взаємодії лежить надання товарів і послуг, визначених обома сторонами як взаємно цінних. Товари, якими обмінюються, різняться залежно від відносин.

Взаємність не ґрунтується на обміні з нульовою сумою між державами. Обидві сторони мають щось цінне, чого бажає інший партнер. Держави-клієнти, як правило, прагнуть отримати економічні та військові ресурси. Також клієнт може використовувати взаємний обмін, щоб підвищити свій міжнародний престиж, асоціюючись із патроном, використовувати економічну допомогу, інвестиції, кредити, надані патроном, для захисту від економічних криз.

Цілі сильної держави-патрона часто можуть мати ідеологічний характер. Тому вона прагне отримати частковий вплив на державу-клієнта, щоб та допомогла їй досягти стратегічних або ідеологічних цілей.

Матеріальний дисбаланс в обміні не перешкоджає партнерській співпраці. Коли держави не є рівними з погляду можливостей і не можуть надати товари та послуги рівної цінності, взаємність означає обмін тим, що має взаємну цінність. Інтерпретація цінності визначається окремою державою, яка отримує обмінюваний товар. Паритет ресурсів може підірвати взаємну співпрацю. Патрон-клієнтські відносини є тим стабільнішими, чим більш матеріально незбалансованими є сторони.

Дисбаланс також надає державі-клієнту певні важелі впливу на патрона, а також деяку міру толерантності від нього до ситуативної несумісної поведінки. Чим більше держава-патрон покладається на стратегічні переваги, отримані від клієнта, тим більше він цінує їхні відносини. Взаємність у відносинах «патрон-клієнт» є важливим для розуміння процесу ухвалення зовнішньополітичних рішень державами-клієнтами й ухилення від виконання вимог більш потужних держав. Обмін взаємно цінними товарами надає менш впливовим державам більше варіантів зовнішньої політики, ніж система, у якій домінує жорстка ієрархія та примус до виконання зверху вниз.

У міждержавному співробітництві існують два типи взаємності – конкретний (інструментальний) і дифузний. Перший тип взаємності діє за принципом «quid pro quo» (послуга за послугу) й означає чітко визначені обміни без відчуття зобов'язань між учасниками. Дифузна взаємність передбачає менш визначені обміни, які зумовлюють почуття зобов'язань між державами. Водночас ці два типи взаємопов'язані між собою. Послідовна й успішна інструментальна співпраця підвищує довіру, що може призвести до дифузної взаємності.

Як відзначає Р. Кеохейн, держави можуть формувати почуття взаємних зобов'язань шляхом численних погашень політичних та економічних боргів у двосторонніх відносинах, що дає їм змогу ширше поглянути на свої спільні інтереси (Afoaku, 2000, p. 18).

Афективність (прихильність)

Третім важливим маркером патрон-клієнтелізму в міждержавних відносинах є афективність. На думку неореалістів, в асиметричних відносинах сильніші держави покладаються на погрози примусу, щоб змусити більш слабких підкоритися. У свою чергу, у патрон-клієнтських відносинах держав примус не є основним механізмом забезпечення дотримання клієнтом зобов'язань, хоч і залишається в арсеналі методів впливу сильнішої держави. Держави-клієнти сліднують за патроном, узгоджують із ним свою зовнішню політику, тому що між

ними сформувалися відносини відданості. Численні зв'язки між країнами в політичній, військовій, економічній і культурній сферах, які поступово формуються під час двосторонньої співпраці, породжують між сторонами афективність. Обидві сторони розраховують одна на одну.

Двосторонні зв'язки можуть бути корисними маркерами потенційної поведінки держави-клієнта. Чим більш усталеними є зв'язки в межах діади, тим більш прогнозованою є поведінка слабшої держави. На думку К. Карні, саме афективність у поєднанні з асиметрією відрізняє патрон-клієнтелізм від більш інструментальних форм міжнародних відносин (Carney, 1989). Важливо також, що ця модель асиметричної співпраці не розглядається жодною зі сторін як гра з нульовою сумою.

Відмінності в міцності зв'язків сильної держави з різними клієнтами показують, що афективність у рамках діади є не природною чи автоматичною, а є набутою рисою, пов'язаною з довірою. Рівень взаємовпливу у відносинах «патрон-клієнт» сигналізує про рівень довіри. Лише одних спільних інтересів замало, щоб подувати міцні та близькі відносини. Об'єктивні чинники (інтереси, географічне розташування, корисні копалини, військові ресурси) підштовхують держави до кооперативних відносин, оснований на інструментальному обміні. Потрібен час та історія успіху у двосторонніх відносинах, щоб у діаді або принаймні в одній зі сторін виникла прихильність. Коли прихильність стає взаємною, можна говорити про встановлення відносин патронату.

Прихильність, що ґрунтується на прихильності у відносинах «патрон-клієнт», не лише зміцнює двосторонні відносини й розширює їх порядок денний, а й впливає на стратегію поведінки сильнішої держави: вона стає відкритою до ініціатив держави-клієнта щодо порядку денного їхніх відносин, більш поступливішою й толерантною до неузгодженої поведінки.

Оскільки афективність є найбільш унікальним елементом патрон-клієнтелізму, то, коли вона зникає, як результат розчарування, втрачається й довіра у двосторонніх відносинах. За таких умов держави вдаються до конкретної взаємності для відновлення довіри – серії угод, обмінів або зовнішньополітичних кроків. Якщо ж порушуються досягнуті домовленості й в інструментальному обміні, то відносини патронату руйнуються. Взаємність і прихильність роблять ці відносини схожими на дружні, відрізняючи їх від відносин чистої залежності.

Дотримання вимог

Четвертим критерієм міждержавного клієнтелізму є дотримання вимог. Це є загальним рушієм відносин і забезпечує роботу асиметричної співпраці. Коли обидві сторони дотримуються умов обміну, вони отримують взаємну вигоду. Афективність лише посилює дотримання умов, зменшуючи занепокоєння обох сторін щодо зради та зменшуючи потребу в примусі.

Однак дотримання вимог не є автоматичним. Зовнішні та внутрішні чинники однаково впливатимуть на добросовісність як із боку патронів, так і з боку клієнтів. Хоча обидві сторони зацікавлені в тому, щоб інша сторона дотримувалася вимог, держава-патрон завдяки своїм можливостям має значно більше інструментів для забезпечення дотримання клієнтом вимог. Для цього вона може використовувати дипломатичний, економічний і навіть за потреби військово-політичний тиск, зокрема призупинення військової допомоги.

Держави-патрони можуть до певної міри терпіти ситуативні порушення з боку клієнтів, оскільки ті надають їм цінну стратегічну підтримку. Якщо проблема

є менш важливою для патрона, він з більшою ймовірністю не звертатиме уваги на епізоди недотримання клієнтом своїх зобов'язань. Іншим складним аспектом дотримання вимог є добровільний характер патрон-клієнтських відносин. Оскільки основним способом заохочення до виконання домовленостей у таких відносинах є взаємність та афективність, держава-клієнт має можливість в односторонньому порядку розірвати ці відносини, відмовившись від співпраці, хоча і з наслідками для себе. Невиконання своїх зобов'язань державою-клієнтом є її свідомим вибором, а не випадковістю.

У рамках концепції «патрон-клієнтелізму» в міждержавних відносинах і досі залишається незрозумілим, який рівень невиконання зобов'язань є допустимим для патрона та клієнта або як держави-клієнти доходять стратегічного рішення ухилитися від дотримання вимог взаємного обміну. При цьому найбільшу складність становить оцінювання рівня афективності в межах діади та цінності обмінюваних товарів.

З'явившись у дослідженнях міжнародних відносин у 1980-х рр., концепція патрон-клієнтелізму в наступні десятиліття отримала на Заході поширення в галузі аналізу зовнішньої політики (foreign policy analysis), продемонструвавши свою корисність і гнучкість, особливо для прикладних досліджень.

Первинно для цієї концепції був характерний державно-орієнтований підхід і зосередженість виключно на передачі безпеки від патрона клієнтові. Разом із тим завершення «Холодної війни» й розпад СРСР створили нову геополітичну реальність і виклики. Руйнування біполярної структури міжнародної системи призвело до того, що в деяких регіонах світу утворився вакуум безпеки. Зокрема, численні громадянські конфлікти й нестабільність на Близькому Сході й у Північній Африці стимулювали такі регіональні держави, як Саудівська Аравія, Іран і Туреччина, установити патронаж над різноманітними політичними, повстанськими й навіть терористичними групами для розширення свого впливу в регіоні (Dell'Aguzzo, Diodato, 2022, p. 48). Реагуючи на ці зміни, у середині 2000-х рр. дослідники розширили застосування концепції «патрон-клієнтелізму» для вивчення сфери міжнародних відносин за рахунок включення недержавних суб'єктів, таких як політичні рухи та повстанські групи, як клієнтів впливових держав.

Водночас основний напрям досліджень, вивчення асиметричних партнерств між великими й менш впливовими державами переживав стагнацію. Безпрецедентна глобальна гегемонія США у 1990–2000-х рр. серйозно обмежила можливості інших впливових держав, зокрема й західних, проводити патрональну політику. Більшість робіт учених із цієї тематики в зазначений період присвячено еволюції американсько-ізраїльських та американсько-південнокорейських відносин. Предметом дослідження з погляду моделі «патрон-клієнт» також стали відносини США з Тайванем, Кенією, Пакистаном, Філіппінами та країнами Латинської Америки.

Лише із середини 2010-х рр. у західному науковому дискурсі почали з'являтися публікації, присвячені аналізу зовнішньої політики й відносин Китаю зі слабшими державами (Камбоджею, Ефіопією, Сербією) у контексті патрон-клієнтелізму.

Вивчення міжнародних відносин і політики скрізь призму патрон-клієнтелізму залишається слаборозвиненою галуззю теорії міжнародних відносин. Водночас ця концепція є корисним аналітичним інструментом для пояснення співп-

раці держав у рамках асиметричних двосторонніх відносин. На сучасному етапі вона застосовується в трьох напрямках досліджень у цій сфері:

1) патронаж великих держав щодо середніх і малих держав (США щодо більш слабких союзників і партнерів, Китаю щодо близьких партнерів в Азії та Африці; Туреччини щодо Азербайджану й інших тюркських країн);

2) сепаратистські конфлікти (невизнані держави на пострадянському просторі, Косово, Іракський Курдистан);

3) патронаж держав над повстанськими й політичними групами (патронаж Ірану щодо «ХАМАС», «Хезболла», хуситів у Ємені).

На практиці відмінність між зовнішніми прихильниками й покровителями не завжди очевидна. Тому з погляду концептуалізації міжнародний патрон-клієнтизм варто розмежовувати від зовнішньо схожих форм взаємодій – альянсів, геополітичного тиску або іноземних втручань у внутрішні справи держави. У цьому контексті можна виокремити чотири перспективні аспекти досліджень:

– мотиви формування відносин клієнтелізму: чому держави вступають у ці відносини й підтримують їх? Чи спирається патрон-клієнтизм між державами виключно на раціональні міркування? Чому й коли ці відносини припиняються?

– обмін ресурсами між покровителями та клієнтами: які види ресурсів і їх об'єми обмінюються? Як держави оцінюють їх вартість одна для однієї? Яка тривалість і інтенсивність цих обмінів?

– баланс автономії та залежності: йде мова про повне підпорядкування держав-клієнтів чи вони зберігають можливість діяти автономно в міжнародній політиці? Якими інструментами примусу володіє держава-патрон і як саме встановлюються рамки дозволеного для держав-клієнтів? Наскільки держава-патрон залучена у справи клієнтів?

– вплив відносин «патрон-клієнт» на зовнішню політику держав: чи є цей вплив одностороннім? Чи може держава-клієнт змусити патрона діяти певним чином у супереч його волі? Чи існує прямий зв'язок між рівнем асиметрії в ресурсах і рівнем впливу патрона на внутрішні справи клієнта?

Як зазначають американські політологи Д. Сільван та С. Маджескі, концепція патронажу добре застосовується до двосторонніх відносин, установлених та історично підтримуваних між США та країнами Латинської Америки й Близького Сходу, зокрема Гватемалою, Гондурасом, Панамою, Колумбією, Ізраїлем, Пакистаном і Саудівською Аравією (Sylvan & Majeski, 2009). Однак якщо придивитися, то в міжнародній політиці можна побачити багато міждержавних клієнтелістичних діад: відносини Китаю з М'янмою, Камбоджею, Сербією; Росії з Білоруссю, Вірменією, Сирією, військовими хунтами в Малі, Нігері та Буркіна-Фасо; Туреччини й Азербайджану.

Як вище показано, патрон-клієнтелізм охоплює безліч соціальних зв'язків і практик, які існують у різних історичних формах. Ці відносини пережили чимало трансформацій з моменту виникнення в Стародавньому Римі, змінюючи свої інституційні форми, але не зміст – заступництво широкого спектру в обмін на підтримку й послуги.

Водночас патрон-клієнтелістські взаємини характеризуються рухливістю й коливаннями, «геометрією, що змінюється», тому механічне перенесення на сучасні суспільно-політичні відносини понятійних пар сюзерен-васал, покровитель-протектор, патрон-клієнт не завжди є коректним. Проведення прямих істо-

ричних аналогій лише окреслює загальний каркас діадних відносин, залишаючи поза увагою вагомі нюанси, такі як культурні норми, конкретні стратегії поведінки акторів або специфіку різних суспільних сфер. Як відзначає польський дослідник А. Манчак, явище клієнтелізму в добу Нового часу представлено по всій Європі схожими поняттями, формами та звичаями, однак при цьому клієнтарні відносини відігравали різні, іноді навіть протилежні ролі в різних локальних системах влади (Maczak, 2017). Їх варіативність корениться не стільки в самих зв'язках між учасниками, скільки в суспільно-політичному контексті. Наприклад, політичний клієнтелізм у сучасних державах істотно відрізняється від клієнтели доби Римської республіки, а патрон-клієнтелізм у внутрішній політиці й у відносинах між державами не є ідентичними.

Висновки. Сучасне міжнародне співтовариство складається зі 195 суверенних держав, що суттєво різняться за своїм силовим потенціалом і політичним впливом. Із них приблизно двадцять країн можуть бути класифіковані як великі та регіональні держави, ще стільки ж – як держави середнього рівня. Решта країн належить до групи малих і мікродержав в ієрархії міжнародної системи.

В умовах домінування на міжнародній арені великих держав більш слабкі держави вступають із ними в асиметричні альянси заради забезпечення безпеки й відстоювання власних національних інтересів. У свою чергу, великі держави для посилення свого геополітичного впливу формують групи лояльних держав, надаючи їм в обмін на підтримку заступництво й ресурси. Як результат, великі держави, з одного боку, і середні й малі – з іншого, вступають і підтримують асиметричні двосторонні відносини, які допомагають обом сторонам досягати своїх стратегічних цілей у зовнішньополітичній діяльності.

Одним із концептуальних варіантів вивчення й пояснення асиметричних відносин між державами, які посідають різні місця в міжнародній ієрархії, стала концепція патрон-клієнтелізму, яка принесена до міжнародно-політичних досліджень наприкінці 1980-х рр. американськими політологами К. Шумейкером і Дж. Спанье. Модель «патрон-клієнт» перенесла з антропології та соціології на сферу міжнародних відносин логіку міжособистісних відносин акторів різного статусу та влади. Саме елементи рольової диференціації та вигідності нерівного партнерства обом учасникам зробили концепцію патрон-клієнтелізму корисним інструментом аналізу співпраці держав у рамках асиметричних відносин.

Іншим важливим методологічним аспектом для розроблення й застосування цієї концепції в міжнародно-політичних дослідженнях стали чотири критерії для виділення патрон-клієнтарних відносин між державами – асиметрія, взаємність, прихильність і дотримання вимог.

З'явившись у дослідженнях міжнародних відносин у 1980-х рр., концепція патрон-клієнтелізму в наступні десятиліття отримала на Заході поширення в галузі аналізу зовнішньої політики, продемонструвавши свою корисність і гнучкість, особливо для прикладних досліджень. Найбільше вона підходить для аналізу двосторонніх відносин США, Китаю, Росії, Франції та інших великих держав із їхніми країнами-прихильниками з числа середніх і малих держав.

References [Список використаної літератури]

Afoaku, O.G. (2000). U.S. foreign policy and authoritarian regimes: Change and continuity in international clientelism. *Journal of Third World Studies*, 17 (2), 13–40 [in English]. [Afoaku O.G. U.S. foreign policy

- and authoritarian regimes: Change and continuity in international clientelism. *Journal of Third World Studies*. 2000. Vol. 17. № 2. P. 13–40.]
- Bercovitch, J.E. (1991). *Superpowers and client states in the Middle East: the imbalance of influence*. London: Routledge [in English]. [Bercovitch J.E. *Superpowers and client states in the Middle East: the imbalance of influence*. London : Routledge, 1991. 288 p.]
- Carney, C. (1989). International patron-client relationships: A conceptual framework. *Studies in Comparative International Development*. 1989, 24 (2), 42–55 [in English]. [Carney C. International patron-client relationships: A conceptual framework. *Studies in Comparative International Development*. 1989. Vol. 24. Issue 2. P. 42–55.]
- Ciorciari, J.D. (2015). A Chinese model for patron-client relations? The Sino-Cambodian partnership. *International Relations of the Asia-Pacific*, 15 (2), 245–278 [in English]. [Ciorciari J.D. A Chinese model for patron-client relations? The Sino-Cambodian partnership. *International Relations of the Asia-Pacific*. 2015. Vol. 15. Issue 2. P. 245–278.]
- Dell'Aguzzo, L., & Diodato, E. (2022). Patron-client state relations and the geopolitics of authoritarian survival and breakdown: evidence from the MENA countries. *Contemporary Politics*, 1, 43–67 [in English]. [Dell'Aguzzo L., Diodato E. Patron-client state relations and the geopolitics of authoritarian survival and breakdown: evidence from the MENA countries. *Contemporary Politics*. 2022. Vol. 1. P. 43–67.]
- Eisenstadt, S.N., & Roniger, L. (1980). Patron-Client Relations as a Model of Structuring Social Exchange. *Comparative Studies in Society and History*, 22 (1), 42–77 [in English]. [Eisenstadt S.N., Roniger L. Patron-Client Relations as a Model of Structuring Social Exchange. *Comparative Studies in Society and History*. 1980. Vol. 22. № 1. P. 42–77.]
- Kostetska, L.M. (2021). Patron-clientelism: a historical-theoretic approach. *Scientific notes of V.I. Vernadsky Taurida National University. Series: Public administration*, 32 (4), 8–16 [in Ukrainian]. [Костецька Л. Патрон-клієнтелізм: теоретико-історичний підхід. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія «Державне управління»*. 2021. Т. 32 (71). № 4. С. 8–16.]
- Mamontova, E. & Kovaleva, O. (2020). Clientelism as a political and psychological phenomenon. *Current policy issues*, 66, 65–72 [in Ukrainian]. [Мамонтова Е., Ковальова О. Клієнтелізм як політико-психологічний феномен. *Актуальні проблеми політики*. 2020. Вип. 66. С. 65–72.]
- Maczak, A. (2017). *Unequal Friendship. The Patron-Client Relationship in Historical Perspective*. Warszawa: Peter Lang [in English]. [Maczak A. *Unequal Friendship. The Patron-Client Relationship in Historical Perspective*. Monographs. Warszawa : Peter Lang, 2017. 446 p.]
- Pelishenko, V. (2016). The problem field of clientelism in political discourse. *European Political and Law Discourse*, 3 (1), 99–105 [in Ukrainian]. [Пелішенко В. Проблемне поле клієнтелізму в політологічному дискурсі. *European Political and Law Discourse*. 2016. Vol. 3. Issue 1. P. 99–105.]
- Ruy, D., Conley, H., & Hillman, J. (2020). Becoming a Chinese client state: The case of Serbia, *Center for Strategic and International Studies* [in English]. [Ruy D., Conley H., Hillman J. Becoming a Chinese client state: The case of Serbia, *Center for Strategic and International Studies*. September 2020. URL: <https://www.csis.org/analysis/becoming-chinese-client-state-case-serbia> (дата звернення: 02.11.2024).]
- Shoemaker, C. & Spanier, J. (1984). *Patron-client state relationships: Multilateral crises in the nuclear age*. New York: Praeger [in English]. [Shoemaker C., Spanier J. *Patron-client state relationships: Multilateral crises in the nuclear age*. New York : Praeger, 1984. 211 p.]
- Sylvan, D. & Majeski, S. (2009). *U.S. Foreign Policy in Perspective: Clients, enemies and empire*. New York: Routledge [in English]. [Sylvan D., Majeski S. *U.S. Foreign Policy in Perspective: Clients, enemies and empire*. New York : Routledge, 2009. 336 p.]
- Turenko, O.S. (2023). Inversion of tolerance: between political and legal theory and client tradition. *Scientific notes. Series: Law*, 15, 6–11 [in Ukrainian]. [Туренко О.С. Інверсія толерантності: між політико-правовою теорією та клієнтальною традицією. *Наукові записки. Серія «Право»*. 2023. № 15. С. 6–11.]
- Vinogradova, G. (2023). Relations of patrons and clients in ancient Rome in the context of private law. *Grafil of Science*, 25, 115–120 [in Ukrainian]. [Виноградова Г. Відносини патронів і клієнтів в Стародавньому Римі в контексті приватного права. *Grafil of Science*. 2023. № 25. С. 115–120.]

Стаття надійшла до редакції 08.11.2024

Pashkov V. O.

Department of International Relations
V. N. Karazin Kharkiv National University,
Freedom Square, 4, Kharkiv, 61022, Ukraine

CONCEPT OF PATRON-CLIENTELISM AS AN ANALYTICAL FRAMEWORK FOR THE STUDY OF BILATERAL ASYMMETRIC RELATIONS BETWEEN COUNTRIES

Summary

The article is devoted to the analysis of the emergence and theoretical foundations of the patron-client concept as a new analytical tool for studying cooperation between states in the framework of asymmetric bilateral relations. The process and conditions of the rapid transfer of the patron-client model from anthropological research to a wide range of social sciences, including its adaptation to the needs of Western political science, are highlighted. In a broad sense, patron-client relationships are understood as a broad-based patronage by a powerful actor in exchange for the support and services of a weaker actor. At the same time, it is emphasized that the variability of these asymmetrical relationships is not so much rooted in the relations between the actors themselves, but in the socio-political context.

The ideas and views of the American political scientists K. Carney, J. Spanier and K. Shoemaker, who laid the conceptual foundations for the application of the concept of patron-client relations to the study of international relations and world politics, are considered. It is emphasized that the driving force behind the formation of patron-client relations between two states is their significant asymmetry in military capabilities, which encourages the secondary state to see a potential patron as a provider of security. The article specifies four criteria proposed by C. Carney for determining interstate patronage relations – asymmetry, reciprocity, commitment, compliance, among which reciprocity and commitment are the elements that make these relations similar to friendly ones.

The author of the article outlines three areas of international political studies where the concept of patron-clientelism is currently used: 1) great power patronage over medium and small states; 2) separatist conflicts; 3) state patronage over insurgent and political groups. The author also identifies promising aspects of theoretical research in this area.

Key words: patron-clientelism, interstate patronage, asymmetric relations, commitment, security transfer.